

Η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση ως διαδικασία και ως πρόσχημα

Β' Μέρος

II. Η παγκοσμιοποίηση ως διαδικασία και ως πρόσχημα

Οι μαγικές λέξεις τής νεοφιλελεύθερης ρητορικής –με τη διακριτική ή την περισσότερη έκδηλη συνοδοιπορία τής σημερινής σοσιαλδημοκρατίας– είναι η «παγκοσμιοποίηση» και η «ανταγωνιστικότητα» της οικονομίας. Αξιολογικό συμφραζόμενό τους είναι φυσικά ότι μέτρο όλων των πραγμάτων είναι το χρήμα και όχι η ελεύθερη αυτοπραγμάτωση των ανθρώπων, με εξασφάλιση για όλους των ελάχιστων κοινωνικών όρων που απαιτούνται προς τοίτο. Μέτρο αξιολόγησης όλων των εκφάνσεων της ατομικής και της κοινωνικής ζωής είναι η πραγματοποίηση κέρδους εις βάρος άλλων, ο προσπορισμός ιδιοτελών ωφελειών. Τοίτο συμβαίνει όχι μόνο στο οικονομικό πεδίο αυτό καθ' εαυτό, αλλά και στην επικράτεια της πολιτιστικής παραγωγής, στην εκπαίδευση, στις τέχνες, στον ελεύθερο χρόνο.

Αξίζει να εντοπίσουμε κατ' αρχάς σε ποιο βαθμό η ιδέα τής παγκοσμιοποίησης εμπεριέχει ιστορικά έναν πραγματικό πυρήνα και από ποιο σημείο και πέρα καταντά προπέτασμα για τη δεσποτική επιβολή των απαιτήσεων του κεφαλαίου στα επί μέρους (έθνη-)κράτη.

1. Η παγκοσμιοποίηση ως αντικειμενική ιστορική διαδικασία

Α. Είναι γεγονός ότι η έννοια της παγκοσμιοποίησης¹ συμπυκνώνει σε μια πολυσήμανη –καίτοι σημασιολογικώς κάπως ακαθόριστη– αφαίρεση μία ιστορική διαδικασία πραγματική όσο και αντιφατική. Αντικειμενική της βάση είναι μία επαναστατικοποίηση στο επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων, με τη ραγδαία ανάπτυξη των τεχνολογιών τής πληροφορικής και τής ηλεκτρονικής. Η ενσωμάτωση αυτών των τεχνολογικών καινοτομιών στις σχέσεις παραγωγής, ανταλλαγής και επικοινωνίας έχει όντως επαχθεί μία αισθητή άνοδο της τάσης για αλληλεξάρτηση των εθνικών καπιταλιστικών οικονομιών, καθώς και μία ένταση στον διεθνή ανταγωνισμό.

Οι μετασχηματισμοί αυτοί δεν χαρτογραφούνται μόνο στο στενότερο πεδίο των οικονομικών συναλλαγών, αλλά εκδηλώνονται σε όλα τα επίπεδα του κοινωνικού βίου, ατομικά και συλλογικά. Διεσθύνουν σε όλους τους πόρους του καθημερινού βίου, αποικιοποιώντας τον. Διαποτίζουν την πολύτροπη διανθρώπινη επικοινωνία, τις νοοτροπίες, τις συ-

μπεριφορές και τις στάσεις ζωής των ανθρώπων. Επίσης την πολιτική και τον πολιτισμό. Πρόκειται πάντως για μία ανοικτή και αντιφατική διαδικασία, με ανοικτά ενδεχόμενα και μετέωρα διακυβεύματα, και όχι για μία ήδη συντελεσμένη κατάσταση, τουλάχιστον όχι ακόμη. Το στίγμα της δυναμικής αυτής, μέχρι τούδε, προσδίδεται πάντως από τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου, πρωτεύοντως του χρηματιστηριακού και δευτερευόντως του παραγωγικού και του εμπορικού κεφαλαίου.

Ωστόσο η επιπολάζουσα θέαση της παγκοσμιοποίησης παρασιωπά το γεγονός ότι κατ' ουσίαν η διεθνοποίηση της δομής συσσωρευσης του κεφαλαίου, κατά βάση, περιορίζεται τόσο τοπικά όσο και ποιοτικά². Τοπικά αναπτύσσεται προ πάντων –και, ως επί το πλείστον, περιορίζεται– σε τρεις μεγάλες και διακριτές περιοχές, τη Βόρεια Αμερική, την Ευρώπη, την Ιαπωνία με τις εκβιομηχανιζόμενες ασιατικές χώρες. Βασικές πτυχές των διεργασιών της περιήφησης παγκοσμιοποίησης μάλλον μένουν έξω από τις υπόλοιπες χώρες, δηλαδή από τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού της ανθρωπότητας. Ποιοτικά η παγκοσμιοποίηση, έτσι όπως εκτυλίσσεται μέχρι στιγμής, αναφέρεται στην ελεύθερη κίνηση του κεφαλαίου, κάπως λιγότερο στις αγορές εμπορευμάτων και υπηρεσιών, ακόμη λιγότερο στη διάδοση όλων των νέων τεχνολογιών και σχεδόν καθόλου στην αγορά εργασίας.

Το μεγαλύτερο μέρος του παγκόσμιου πληθυσμού, όχι απλώς δεν έχει γνωρίσει ακόμη βασικά αγαθά της βιομηχανικής επανάστασης, όπως ο ηλεκτρισμός, η μαζική υδροδότηση, οι τηλεπικοινωνίες και οι μεταφορές. Αλλά επιπροσθέτως βλέπει το βιοτικό επίπεδό του να χειροτερεύει δραματικά. Μεγάλες και ποικιληθείς περιφέρειες της υφηλίου, κατά μεγάλο μέρος τους, πένονται ή λιμοκτονούν³. Προφανώς η μανία του ηλεκτρονικού Διαδικτύου αφήνει παγερά αδιάφορους εκατοντάδες εκατομμυρίων ανθρώπων στην άνυδρη Αφρική και όχι μόνο.

Ο καπιταλισμός, επομένως, αποδεικνύεται ανίκανος να πραγματοποιήσει την επαγγελία του, να ενοποιήσει τους λαούς από άποψη παραγωγική, τεχνολογική και καταναλωτική. Αποτυγχάνει σε τούτο, ακόμη και αν το συνολικό ισοζύγιο του κριθεί με τα δικά του μέτρα και σταθμά, στο ξεκίνημα της νέας χιλιετίας.

Στον εικονικό κόσμο της πληροφορικής και του ηλεκτρονικού εμπορίου η κίνηση του χρηματιστικού κεφαλαίου μπορεί να αίρεται υπεράνω της γεωγραφίας, των εθνικών συνόρων και εν τέλει, κατά μία έννοια, υπεράνω του χώρου εν γένει. Πλην όμως υπάρχουν τουλάχιστον τρεις «χώροι» με γεωγραφική έδραση, τους οποίους ο περιώνυμος κυβερνοχώρος δεν μπορεί –ούτε και πρέπει άλλωστε– να καταργήσει: η πολιτική δημοκρατία του εθνικού κράτους, τα οικοσυστήματα και η πολιτισμική παραγωγή μέσα από διάφορες καθομιλούμενες γλώσσες. Σε αντίθεση δηλαδή με την ομογενοποίηση του παγκοσμιοποιημένου εμπορίου, η οικολογική και η βιολογική ποικιλότητα αφενός και η συσσωρευμένη πολιτισμική εμπειρία αφετέρου αξίζουν να διαφυλαχθούν, να μη μετατραπούν σε μαζικά καταναλωτικά αγαθά, όπως αντιθέτως πιέζουν οι ΗΠΑ.

Β. Στη σύγχρονη συζήτηση για την παγκοσμιοποίηση εγείρεται ευλόγως το αγωνιώδες ερώτημα *μήπως αναιρείται ο ιστορικά γνωσμένος λόγος ύπαρξης των εθνικών κρατών*. Για να απαντηθεί το ερώτημα, μεθοδολογικά πρέπει να αναστοχασθούμε, κατά το δυνατόν με επάρκεια, το λόγο ύπαρξης των εθνικών κρατών στην ώριμη νεωτερικότητα.

Κατά τη γνώμη μου, τα εθνικά κράτη δεν βασίζονται αποκλειστικώς στην κεφαλαιακή

σχέση, ώστε ο λόγος τής ύπαρξής τους να εξαρτάται μονάχα από την οικονομική βάση τής κοινωνίας⁴. Δεν ανταποκρίνονται απλώς στις υποκείμενες κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής, είτε στο εγχώριο είτε στο διεθνές επίπεδο. Ακόμη και όποτε εντάσσονται εθελουσίως σε διακρατικές ενώσεις και σε υπερκρατικούς οργανισμούς, τα εθνικά κράτη δεν χάνουν το χαρακτήρα τους ως πολιτειακές μορφές μέσω των οποίων οι κοινωνίες συγκροτούνται σε κρατικά μορφώματα.

Σε κοινωνίες ελεύθερης και μάλιστα κεφαλαιοκρατικής αγοράς η κοινωνική εξουσία δεν μπορεί παρά να διυλίζεται μέσα από τους ειδικούς τρόπους άρθρωσης της κρατικής εξουσίας, έξω από τη σφαίρα τής άμεσης παραγωγής και της ανταλλαγής. Το αστικό κράτος συνιστά μία ειδική μορφή πολιτικού εξουσιασμού. Ως τέτοιο, *ακόμη και όποτε δεν αποτελεί πολιτική δημοκρατία, δεν μπορεί παρά να είναι κάτι το σχετικά ξεχωριστό ως προς τη διπλή κίνηση του κεφαλαίου*, ως διαδικασία οργάνωσης της μισθωτής εργασίας, αλλά και ως διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου μέσα από την ιδιοποίηση της υπεραξίας που παράγει η ενωμένη εργατική δύναμη.

Αυτό ο δυτικός μαρξισμός το συνέλαβε εις βάθος και με πληρότητα⁵. Ωστόσο αυτό που δεν εκτίμησε επαρκώς, νομίζω, είναι το πολύτιμο αξιακό φορτίο που συνδέεται αναποσπαστως με τις αρχές τού πολιτικώς φιλελεύθερου, δημοκρατικού και κοινωνικού κράτους διακαίου⁶. Το διέγινε ορθώς, ήδη με τη Ρόζα Λούξεμπουργκ και λίγο αργότερα με τον Αντόνιο Γκράμσι, δίχως όμως να αναπτύξει τις πρόσφορες προδιαγραφές σκέψης για τη δικαιολόγηση αξιών και ηθικοπολιτικών αρχών. Αυτό επιστημολογικά απαιτεί μία *κανονιστική κοινωνική θεωρία*⁷, δηλαδή κάτι που μέχρι προσφάτως προκαλούσε, αν όχι την καχυποψία, πάντως την αρνητική στάση των διανοουμένων τής Αριστεράς.

Εν πάση περιπτώσει, ακόμη και αν η διεθνοποίηση της ελεύθερης αγοράς προχωρήσει πολύ περισσότερο από τα σημερινά επίπεδα, ούτε οι κοινωνίες ούτε τα κράτη μπορούν να απωλέσουν τον τοπικό, τον εθνικό και τον περιφερειακό χαρακτήρα τους. Ακριβώς διότι οι *κοινωνικοί προσδιορισμοί που συγκροτούν τις κοινωνίες και τα εθνικά κράτη δεν εξαντλούνται στη σφαίρα τής «οικονομίας»*. Ούτε και καθορίζονται αποκλειστικά από την αναμφίβολη διεθνοποίηση της καπιταλιστικής οικονομίας.

Το αστικό κράτος είναι υποχρεωμένο εκ των πραγμάτων να αναφέρεται στο σύνολο του κοινωνικού βίου και στο σύνολο του κοινωνικού σώματος, διασφαλίζοντας εκόν άκον τους φυσικούς, τους κοινωνικούς και τους πολιτικούς όρους αναπαραγωγής τής αντίστοιχης κοινωνίας. Για να ανταποκριθεί όμως σε αυτή τη λειτουργία και επομένως για να απολαύει στοιχειώδους νομιμοποίησης στη συνείδηση των εξουσιαζομένων, *η υφή του είναι κατ' ανάγκην διφυής: εξουσιαστική αλλά και εγγυητική*.

Χάρι στη *φιλελεύθερη* συνιστώσα που το διαπερνά, το νεωτερικό κράτος δεν μπορεί να νομιμοποιείται ως μηχανισμός ωμής πολιτικής επιβολής τής άρχουσας τάξης, αλλά ως Πολιτεία που μπορεί να εγγυάται ατομικές ελευθερίες και ισονομία για όλους.

Χάρι στη *δημοκρατική* του διάσταση, όποτε φυσικά συντρέχει αυτή, το Κράτος νομιμοποιείται παραλλήλως ως χώρος στον οποίο πολιτικώς ελεύθερα και ίσα υποκείμενα συμπεράττουν στον συλλογικό αυτοκαθορισμό τής κοινωνίας. Οπότε η ταξική πάλη συμβαδίζει, αλλά και διευχεραίνεται από την πολιτική συμμετοχή, από την έμπρακτη άσκηση των ελευθεριών συλλογικής δράσης.

Και τέλος, χάρι στη διάστασή του ως «κοινωνικό κράτος», απολαμβάνει ενός επιπρόσθετου βαθμού νομιμοποίησης, στο μέτρο που μπορεί να εγγυάται ένα ελάχιστο επίπεδο κοινωνικής ευημερίας για όλους, μεριμνώντας συνάμα για τη μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων, άρα με την επιβολή όρων και ελέγχων πάνω στην ίδια την αγορά.

Γ. Οι προκλήσεις της παγκοσμιοποίησης, ας σημειωθεί με την ευκαιρία, θέτουν επιτακτικά το καθήκον να σφυρηλατηθεί σε διεθνή, σε παγκόσμια κλίμακα ένας οργανικός δεσμός και συντονισμός στη δράση μεταξύ των συνδικαλιστικών οργανώσεων και γενικότερα ανάμεσα στις δυνάμεις της μισθωτής εργασίας. Σε εποχή παγκοσμιοποίησης των βασικών λειτουργιών του κεφαλαίου και της εργοδοσίας, οι αντιστάσεις των κυριαρχούμενων τάξεων, η ελπίδα ενός έστω ανεκτού παρόντος, καθώς και η προοπτική ενός καλύτερου μέλλοντος, χρειάζεται να αντιπαραβληθούν στο ίδιο επίπεδο, άρα να είναι και οι ίδιες παγκόσμιας εμβέλειας⁸. Η εμπειρία της συνόδου του Σιάτλ, το Δεκέμβριο του 1999, είναι από την άποψη αυτή ιδιαίτερος ενδιαφέρουσα.

Η προσπάθεια να ανακτηθεί η «εθνική ισχύς» καθεμιάς χώρας κεχωρισμένως στην καλύτερη περίπτωση αποτελεί μία μάταιη απόπειρα, ενώ στη χειρότερη περίπτωση μία ολισθηρή κλίση σε εθνικιστική αναδίπλωση, εν δυνάμει ξενόφοβη και ρατσιστική. Οποιαδήποτε χώρα θα επιζητούσε σήμερα έναν εθνικό απομονωτισμό, ένα ανάδελφο ιστορικό οδοιπορικό, θα κατανοούσε ευκολότερη λεία στις ακόρεστες ορέξεις του διεθνοποιημένου κεφαλαίου και του κατασταλτικού του βραχίονα, δηλαδή της στρατιωτικής δύναμης των ΗΠΑ και του ΝΑΤΟ.

*Η πρόεπουσα απάντηση δέον να αναζητηθεί, τουναντίον, σε μία υπερεθνική, περιφερειακή αλλά και παγκόσμια, συνεννόηση*⁹. Σε συμφωνίες μεταξύ διαφορετικών εθνικών κρατών που συναποφασίζουν τη συναρμογή των κυριαρχικών δικαιωμάτων τους, επιδιώκοντας την επίτευξη ισχύος εν τη ενώσει τους. Ωστε να θεθούν όρια και φραγμοί, κανόνες και όργανα ελέγχου, στις αρνητικές επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης των οικονομικών διαδικασιών. Οι κοινωνίες πολιτών οφείλουν να αναλάβουν παρόμοιες πρωτοβουλίες, πλάϊ σε ανάλογες πρωτοβουλίες από τις κυβερνήσεις των επί μέρους εθνικών χωρών και των υπερεθνικών συσσωματώσεων.

Με τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου, πράγματι, ελαττώνεται οπωσδήποτε η εμβέλεια της κρατικής ρύθμισης σε εθνικό επίπεδο. Ωστόσο η ανάγκη της ρύθμισης αναπαράγεται σε διεθνές επίπεδο, έστω και αν τούτο συνοδεύεται παραλλήλως με τάσεις απορρύθμισης. Σε κάθε παρόμοια περίπτωση οι ρυθμίσεις που εισάγονται περιέχουν κανόνες γενικής ισχύος, δυνητικά για ολόκληρη την υδρόγειο. Τούτο επιδιώκουν οι μεγάλοι διεθνείς οικονομικοί οργανισμοί με τις ρυθμίσεις που προωθούν, προς όφελος της απαρεμπόδιστης κυκλοφορίας και κερδοφορίας του κεφαλαίου. Στο ίδιο επίπεδο ακριβώς εκδηλώνονται κατ' ανάγκην οι όποιες αντίρροπες τάσεις σχηματίζονται¹⁰.

2. Κίνδυνοι από το παγκοσμίως «ελεύθερο εμπόριο»

Α. Ο κόσμος που μας προτείνουν οι ιθύνοντες του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου¹¹ μοιάζει με μία παγκόσμια εμποροπανήγυρη, στην οποία όλα ανεξαιρέτως θα

μπορούν να πωλούνται και να αγοράζονται. Πράγματι όλες οι ανθρώπινες δραστηριότητες, αλλά και η ίδια η Φύση, ορίζονται εφεξής ως αντικείμενα «εμπορίου». Ακόμη και τα όργανα του ανθρώπινου σώματος. Οι υπέρμαχοι του απελευθερωμένου εμπορίου σε παγκόσμια κλίμακα προβάλλουν το υποβολιμαίο δίλημμα: προστατευτισμός ή αγορά; Στην πραγματικότητα, παρά ταύτα, ο ΠΟΕ ανέχεται αδιαμαρτύρητα μεθόδους έμμεσου αλλά ουσιαστικού προστατευτισμού, προς όφελος των ισχυρότερων χωρών και ιδιαίτερα των ΗΠΑ. Και προσπερνά με αδιαφορία τα δικαιώματα των εργαζομένων, την προστασία του περιβάλλοντος, την ποιότητα των τροφίμων και την υγεία των καταναλωτών. Οι ρυθμίσεις του ενδιαφέρονται δεδηλωμένως για την κατάργηση κάθε φραγμού στο εμπόριο. Καθόλου δεν σκοτίζονται για τις διαδικασίες, για τους κοινωνικούς και τους οικολογικούς όρους τής παραγωγής των εμπορευμάτων¹².

Η μόνη εξαίρεση που μέχρι στιγμής γίνεται δεκτή –ως δείγμα, δήθεν, κοινωνικής ευαισθησίας– είναι για εμπορεύματα που έχουν παραχθεί ειδικώς από φυλακισμένους. Ως προς τέτοια προϊόντα μόνον είναι ανεκτό τα κράτη να νοιάζονται για τη διαδικασία τής παραγωγής και της διάθεσής τους, π.χ. λαμβάνοντας πρόνοια για την καλύτερη δυνατή προώθησή τους στην αγορά. Καμία εξαίρεση, αντιθέτως, δεν γίνεται δεκτή ως προς το «εμπόριο» των τοξικών αποβλήτων, των φυτικών και των ζωικών ειδών που κινδυνεύουν να εξαφανισθούν ή των αγαθών που αρχίζουν να σπανίζουν (όπως ο δασικός πλούτος και τα αλιεύματα). Καμία πρόνοια δεν λαμβάνεται για τη δυνατότητα περιορισμού των εξαγωγών, οσάκις παρατηρείται στο εσωτερικό κάποιας χώρας έλλειψη τροφίμων προς ζήμια του τοπικού πληθυσμού. Σε όλα αυτά τα πεδία τα κράτη οφείλουν να απέχουν παντελώς από την επιβολή οποιουδήποτε περιορισμού στην «ιδιωτική πρωτοβουλία». Τελικώς επιβεβαιώνεται και εν προκειμένω ότι, όταν ένας κανόνας είναι άδικος και παράλογος, είναι προτιμότερο να εγκαταλείπεται, παρά να προστίθενται σε αυτόν συνεχείς εξαιρέσεις, μήπως τυχόν απαλυνθεί το αντικοινωνικό περιεχόμενό του.

Πολλές ακόμη παγίδες κρύβονται πίσω από τη φαινομενικώς αθώα τεχνοκρατική φρασολογία, με την οποία συντάσσονται και αναδιατυπώνονται πλαίσια κανόνων στους κόλπους του μυστικοπαθούς ΠΟΕ. Εύκολα αντιλαμβανόμαστε ότι με παρόμοιο πνεύμα ένας ατελείωτος κατάλογος από έλλογες προστατευτικές ρυθμίσεις στις νομοθεσίες των εθνικών κρατών πρόκειται να χαρακτηρισθούν λίαν προσεχώς ως «παρεμποδίσσεις στην απρόσκοπτη διεξαγωγή τού εμπορίου».

Ο ΠΟΕ μερμινά ενεργητικά για τη διασφάλιση των πνευματικών δικαιωμάτων των πολυεθνικών εταιρειών, επιβάλλοντας βαρύνουσες οικονομικές κυρώσεις στις παραβάτιδες χώρες¹³. Από την άλλη πλευρά, όμως, ο ΠΟΕ δεν νοιάζεται καθόλου μήπως τα διακινούμενα διεθνώς εμπορεύματα προέρχονται π.χ. από παιδιά ή και από ενήλικες που εργάζονται υπό συνθήκες οιονεί δουλείας, δίχως εργασιακά δικαιώματα και κοινωνική ασφάλιση. Επιπροσθέτως, αγαθά που μπορούσαν μέχρι σήμερα να παράγονται από τον δημόσιο τομέα τής οικονομίας ή με χρηματοδότησή του (π.χ. φαρμακευτικά προϊόντα) στο εξής περνούν υποχρεωτικά στην κερδοσκοπία τού ιδιωτικού κεφαλαίου¹⁴.

Οι πολυεθνικές εταιρείες που ειδικεύονται π.χ. σε εφαρμογές τής βιογενετικής στην παραγωγή ειδών διατροφής θα είναι ιδιοκτήτριες του γενετικού κώδικα μεταλλαγμένων σπόρων, τους οποίους κατ' ουσίαν θα ενοικιάζουν στους κατά τόπους αγρότες. Μεταλλάσσο-

ντας τα γονίδια πολλών φυτικών και ζωικών ειδών, οικοδομούν ένα πρωτοφανές δίκτυο ιδιοκτησίας επί των τεχνολογικών επιτευγμάτων τους, με εκμετάλλευσή τους κατ' αποκλειστικότητα.

Αυτό αναμένεται να δημιουργήσει ιδιότυπες σχέσεις εξάρτησης από τις επιχειρήσεις αυτές όχι μόνον όσων αγροτών και κτηνοτρόφων θα επωφελούνται αυτών των βιοτεχνολογικών καινοτομιών, αλλά και του ίδιου τού καταναλωτικού κοινού. Διότι θα παράγονται μεν διατροφικά προϊόντα ομοιόμορφα και πιθανότατα επικίνδυνα για τη δημόσια υγεία, αλλά με δέλεαρ το χαμηλότερο κόστος, τη φθηνότερη τελική τιμή και με μικρότερη επίδραση των καιρικών συνθηκών πάνω στην προσβλεπόμενη παραγωγή, λόγω της ανθεκτικότητας των γενετικά μεταλλαγμένων σπόρων.

Οι παραδοσιακοί παραγωγοί μακροπροθέσμως θα τείνουν να εκτοπισθούν από την αγορά και οι τοπικές αγορές ειδών διατροφής να διαλυθούν. Τα αναμενόμενα επακόλουθα διαγράφονται ζοφερά. Οι καταναλωτές κινδυνεύουν να παγιδευθούν στη μέγγενη μίας ενιαίας και ομοιόμορφης διατροφής, ολιγοπωλιακώς ελεγχόμενης από διεθνή οικονομικά κέντρα. Η αγροτική και η κτηνοτροφική παραγωγή με γενετικώς μεταλλαγμένα στοιχεία κινδυνεύουν επίσης να προκαλέσουν εκτεταμένες ζημιές στο φυσικό κεφάλαιο και στην οικονομία. Σε πολλές πτωχές χώρες η γεωργική παραγωγή προσανατολίζεται μονόπλευρα σε εξαγωγικό εμπόριο, με μονοκαλλιέργειες και ενίοτε με χρήση γενετικώς μεταλλαγμένων οργανισμών.

Το ανθρωπινό γένος δεν έχει την πολυτέλεια να εγκαταλείψει το οικοσύστημα της Γης και τη Φύση, πετώντας προς άλλους πλανήτες ή δημιουργώντας τεχνητά περιβάλλοντα ζωής. Ούτε και είναι σε θέση να αποκαταστήσει την υποσκαπτόμενη ακεραιότητα του υδρόγειου οικοσυστήματος μέσω της γενετικής μηχανικής ή με τη βοήθεια οποιασδήποτε άλλης τεχνολογίας. Βεβαίως υποτίθεται ότι και ο ΠΟΕ επεξεργάζεται κανόνες για την προστασία του περιβάλλοντος και της δημόσιας υγείας, προς τους οποίους οι εθνικές νομοθεσίες θα κληθούν να «εναρμονισθούν». Πρακτικά όμως αυτό θα συνεπαχθεί ότι οι περισσότεροι απαιτητικές εθνικές νομοθεσίες στα πεδία αυτά θα εξαναγκασθούν να αναπροσαρμοσθούν προς τα κάτω. Θα ευθυγραμμισθούν σε έναν ελάχιστο κοινό παρονομαστή, από όπου κατά πάσα πιθανότητα θα λείπουν οι αρχές τής προληπτικότητας και της προφύλαξης ή θα είναι ψαλιδισμένες.

Όποια χώρα αρνείται την εισαγωγή ορισμένων προϊόντων, για το λόγο ότι ενδέχεται αυτά να είναι επιβλαβή στη δημόσια υγεία ή στο περιβάλλον, θα φέρει αυτή το βάρος τής επιστημονικής αποδείξεως της επικινδυνότητας. Η παραγωγός επιχείρηση δεν θα είναι υποχρεωμένη να προσκομίσει εκείνη τις σχετικές αποδείξεις. Αποκορύφωμα αυθαιρεσίας αποτελεί η δρακόντεια εξουσία με την οποία εξοπλίζεται το Όργανο Διευθέτησης Διαφορών, στο πλαίσιο του ΠΟΕ¹⁵.

Οι χώρες τής Ευρωπαϊκής Ένωσης θα δικαιούνται μεν να απαγορεύουν την εισαγωγή από τις ΗΠΑ βοδινού κρέατος με ορμόνες. Αλλά θα υποχρεούνται να καταβάλλουν κάθε χρόνο στις ΗΠΑ τα διαφυγόντα κέρδη για τις αντίστοιχες επιχειρήσεις! Επομένως οι αντιδράσεις των αγροτών, πρωτίστως των Ευρωπαίων, είναι δικαιολογημένες απέναντι στον ελλοχεύοντα κίνδυνο να υπάρξει μία τυποποιημένη και ιδιότυπη διατροφική δικτατορία. Υπαγορεύονται από τη θέληση να διατηρηθεί μία διατροφική ποικιλία, παραλλήλως με τη

βιολογική ποικιλότητα, αλλά και με την ίδια την πολλαπλή πολιτισμική ταυτότητα των περιοχών του πλανήτη. Ένα γεύμα είναι επί τέλους κάτι περισσότερο από τα υλικά της παρασκευής του. Είναι στοιχείο του καθημερινού πολιτισμού των ανθρώπων.

Το «ελεύθερο εμπόριο» απειλεί να ανατρέψει τοιούτο τρόπος μία από τις στοιχειωδέστερες ελευθερίες των ανθρώπων: να επιλέγουν, στο μέτρο του δυνατού, τα μέσα της διατροφής τους, δηλαδή τα πιο χρεώδη μέσα διαβίωσης. Ο ΠΟΕ απεργάζεται την κατάργηση της ελευθερίας των ανθρώπων να καταναλώνουν προϊόντα της φύσης και όχι αποκνήματα της γενετικής μηχανικής των εργαστηρίων. Όπως και σε πολλά άλλα πράγματα, η κατάργηση του δικαιώματος επιλογής ακυρώνει έναν βασικό όρο ύπαρξης της δημοκρατίας.

Β. Οι κυβερνήσεις όλων των χωρών και οι κοινωνίες πολιτών διεθνώς οφείλουν να ενθαρρύνουν την *οικολογική στροφή* της αγροτικής και της ζωικής παραγωγής, προς ήπιες δραστηριότητες, φιλικές προς το περιβάλλον και την ποιότητα ζωής. Οφείλουν να προτρέπουν σε χρήση γενετικού υλικού προσαρμοσμένου στην ιδιαιτερότητα του οικοσυστήματος κάθε περιοχής, σε χρησιμοποίηση φυσικών μέσων καλλιέργειας και φυσικών όρων εκτροφής των ζώων. Η εντατική κτηνοτροφία πρέπει να περιορισθεί, όπως επίσης η μονοκαλλιέργεια αγροτικών προϊόντων.

Η μονοκαλλιέργεια εξαγωγικών προϊόντων, ιδίως σε χώρες του Τρίτου Κόσμου, έχει επιφέρει εξάντληση της γονιμότητας του εδάφους τους και έχει συμβάλει στην εξαπλώση της φτώχειας και της πείνας στις αντίστοιχες χώρες¹⁶. Επιβάλλεται αντιθέτως η *εναλλασόμενη πολυκαλλιέργεια διατροφικών προϊόντων*. Και *μάλιστα κατάλληλων για την αντιμετώπιση, πρωτίστως, των τοπικών αναγκών διατροφής*. Έτσι καθίσταται ευχερέστερη η επίτευξη κάποιας στοιχειώδους ευμάρειας των αγροτικών πληθυσμών και των τοπικών κοινωνιών. Διευκολύνεται δηλαδή η ίδια η διατήρηση της ζωής στην ύπαιθρο, η αποτροπή της αστυφιλίας και της μετανάστευσης προς πλουσιότερες περιοχές και χώρες.

Ειδικότερα η Ευρωπαϊκή Ένωση καλείται να αρνηθεί να δεχθεί στο έδαφός της την εγκατάσταση βιοτεχνολογικών ναρκών, με ευτελές αντάλλαγμα το δικαίωμα να συνεχίσει μία –ούτως ή άλλως αμφιλεγόμενη, σε διάφορες πτυχές της– πολιτική επιδοτήσεων των αγροτικών και των κτηνοτροφικών της προϊόντων. Καλείται να μεριμνήσει –με αποφασιστικά μέτρα και όχι απλώς με ρηματικές διακηρύξεις– για τη *διατροφική ασφάλεια των ανθρώπων και των εκτρεφόμενων ζώων, δίνοντας το προβάδισμα στην αρχή της προληπτικότητας και στην πραγματική ποιότητα των προϊόντων, στην ασφάλεια των καταναλωτών και την ακεραιότητα του περιβάλλοντος*. Σε όλα αυτά ο ρόλος των δημόσιων υπηρεσιών παραμένει αναντικατάστατος. Όχι μόνον ως προς τη διενέργεια των απαιτούμενων ελέγχων, αλλ' ακόμη και ως προς την παραγωγή βασικών αγαθών, στα οποία να έχει πρόσβαση η μεγάλη πλειοψηφία καθενός λαού.

Γ. Οι εκτιθέμενοι ανωτέρω κίνδυνοι κάπως μετριάζονται με το πρωτόκολλο του Μόντρεαλ¹⁷. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι βάσει του πρωτοκόλλου αυτού αναγνωρίζεται ρητώς η αρχή της πρόληψης ως βάση για τις προτεινόμενες δράσεις. Κάθε χώρα έχει το δικαίωμα να απαγορεύει τις εισαγωγές γενετικά μεταλλαγμένων οργανισμών, ακόμη και αν δεν είναι σε θέση να καταδείξει την επικινδυνότητά τους για τη δημόσια υγεία και το περιβάλλον.

Προβλέπεται ότι οι εισαγωγές μεταλλαγμένων οργανισμών θα γίνονται μόνο με τη σύμφωνη γνώμη της χώρας προορισμού, η οποία πρέπει να έχει ενημερωθεί εγκαίρως. Θεσπίζεται ακόμη ότι εξαιρούνται του ελεύθερου εμπορίου περιοχές του πλανήτη αξιοσημείωτες για τη βιοποικιλότητά τους.

Εν τούτοις, συμβιβασμοί της τελευταίας στιγμής δεν καθιέρωσαν την υποχρεωτική σήμανση των προϊόντων με μεταλλαγμένους οργανισμούς (ζώων, σπόρων, υβριδίων, βακτηρίων και εμβολίων), ώστε να μπορούν οι καταναλωτές να τα διακρίνουν. Εξ άλλου, ενώ ορίζεται σε αυτό το πρωτόκολλο ότι οι διατάξεις του είναι ισόκυρες με τους κανόνες του ΠΟΕ, γεννάται εκ προοιμίου ένα σοβαρότατο ζήτημα ερμηνευτικών αντινομιών προς τους κανόνες του ΠΟΕ, οι οποίοι διαπνέονται από τελείως διαφορετικό πνεύμα, όπως είδαμε προηγουμένως. Βασίμως μπορούμε να εικάσουμε ότι το προστατευτικό πνεύμα του πρωτοκόλλου για τη βιοασφάλεια στην πράξη πρόκειται να σχετικοποιηθεί σε μεγάλο βαθμό. Διότι, σε περίπτωση σύγκρουσης των διατάξεών του προς εκείνες υπό την αιγίδα του ΠΟΕ, την προκύπτουσα ερμηνευτική αντινομία θα επιλύει ο πανίσχυρος μηχανισμός διαιτησίας, που δρα, αρκούντως αδιαφανώς, στο πλαίσιο του ίδιου του ΠΟΕ.

Εν συνόψει, με τη διεθνοποίηση του εμπορίου, με τους όρους που περιγράφονται αδρομερώς ανωτέρω, *διεθνοποιούνται και οι κίνδυνοι για την υγεία των ανθρώπων και τη βιόσφαιρα*. Υπ' αυτούς τους όρους οι όποιες ρυθμίσεις θεσπίζονται συναφώς δεν είναι πλέον «εξωτερική υπόθεση» για καθεμία χώρα μεμονωμένως. Τα ίδια τα όρια «εσωτερικού/εξωτερικού» καθίστανται θολά και αβέβαια. Οι ρυθμίσεις αυτές θα καταλαμβάνουν προφανώς πληθυσμούς που διαβιούν εντός εθνικών κρατών, σε όλα τα γεωγραφικά μήκη και τα πλάτη. Είναι καθήκον, λοιπόν, των κοινωνιών απανταχού της Γης να θεωρήσουν ότι τα αναγκαία ρυθμιστικά πλαίσια είναι υπόθεση δική τους, την οποία οφείλουν να προασπίσουν μέσα και έξω από τα σύνορα της εθνικής κυριαρχίας καθεμιάς χώρας. Η προστασία της δημόσιας υγείας και της βιόσφαιρας είναι αδιαίρετη, υπεράνω των εθνικών συνόρων.

3. Η «παγκοσμιοποίηση» ως πρόσχημα

Α. Κατόπιν των ανωτέρω θα αποτελούσε απλώς άρνηση της πραγματικότητας, αν τυχόν κάποιος αμφισβητούσε την εν εξελίξει διαδικασία παγκοσμιοποίησης. Παρόμοια διανοητική στάση θα συνοδευόταν πιθανότατα από μία μονομερή προσκόλληση στην παράδοση του εθνικού κράτους και σε μία παρωχημένη αντίληψη οιονεί αυτάρκειας της πολιτικής βούλησης στους κόλπους του.

Μήπως όμως ο λόγος της παγκοσμιοποίησης *εγκλείει και μία διάσταση ιδεολογικής λογοκοπίας*, η οποία λειτουργεί ως νομιμοποιητικό έρεισμα για μία μονόπλευρη διεύθυνση των σύγχρονων κοινωνιών; Μήπως δηλαδή προσφέρει μία οθόνη παραμορφωτικής αναπαράστασης της ιστορικής δυναμικής, ώστε αυτή η αναπαράσταση να γίνει αποδεκτή από τους εξουσιαζομένους ως «μονόδρομο» πεπρωμένο; Πράγματι, πρακτικά η «παγκοσμιοποίηση» της κίνησης κεφαλαίων σημαίνει ότι οι κάτοχοι κεφαλαίου αρνούνται να δεσμευθούν από ρυθμιστικούς κανόνες που να ισχύουν εντός εθνικών συνόρων. Αυτό πολιτικά μεταφράζεται αυτομάτως –και άνευ ετέρου– σε «αδυναμία» των κυβερνήσεων να ασκήσουν εθνική οικονομική πολιτική, για το λόγο ότι η διαφυγή κεφαλαίων σε άλλες χώρες είναι ευ-

χερής. Η «μόνη» οικονομική πολιτική που καθίσταται εφικτή είναι, επομένως, να συμμετέχουν οι πάντες ενσυνειδήτως στο ανελέητο παιχνίδι του ανταγωνισμού.

Η μεθερμηνεία αυτή της σύγχρονης παγκοσμιοποίησης δονείται από την προβολή ιδεολογημάτων και αξιώσεων επιβολής. Αποτελεί μάλλον δόγμα πίστης στη νεοφιλελεύθερη εξουσιαστική ορθοφροσύνη, παρακινητικό πολιτικών επιλογών που επισπεύδουν τη διεθνοποίηση και την ανέλεγκτη κίνηση του κεφαλαίου σε ολόκληρη την υφήλιο¹⁸. Με πρόφαση την «παγκοσμιοποίηση» τέτοιες επιλογές αποδομούν και απορρυθμίζουν τις εθνικές οικονομίες και τη δημοκρατική διαδικασία λήψης αποφάσεων. Στοχεύουν στην απόσυρση των κοινωνικών κατακτήσεων που στο μεταξύ έχουν ενσφηνωθεί στα σύνθετα συστήματα διαχείρισης των κοινωνιών.

Με τη νομιμοποιητική αφήγηση της «παγκοσμιοποίησης» κρίνεται ότι το εθνικό κράτος έχει περιέλθει τελεσίδικα στη δίνη μιας ιστορικής έκπτωσης από θεσμούς και αρμοδιότητες που είχαν συνδεθεί με αυτό, από αξιοσέβαστα δικαιώματα και εύλογες προσδοκίες των πολιτών του. Και καλούμαστε να εγκλωπώσουμε όλοι ως ομολογία πίστης ότι υπέρτατος ρυθμιστής των σύγχρονων κοινωνιών εφεξής θα είναι η ανώνυμη βούληση της αγοράς, εν είδει υπερφυσικής αναγκαιότητας, απέναντι στην οποία κανείς λαός, καμία κυβέρνηση, ούτε καν όλες οι κυβερνήσεις ενωμένες δεν μπορούν να επιλέξουν κάτι διαφορετικό. Μπροστά στον ολοκληρωτισμό του χρηματιστικού κεφαλαίου θεωρείται ότι η πολιτική δημοκρατία, το κράτος δικαίου, το κράτος πρόνοιας, οι προγραμματικού τύπου παρεμβάσεις του Κράτους, ωχρεούνται.

Η ρητορική του «μονόδρομου» από τους κρατούντες αποτελεί ομολογία της έκπτωσης της πολιτικής αυτενέργειας, προ της απροκάλυπτης ταξικής ηγεμονίας των κατόχων κεφαλαίου. Από εκεί και πέρα στη γλώσσα της ιδεολογικής νομιμοποίησης αρχίζει ένα προκλητικό παιχνίδι αντιστροφής της πραγματικότητας¹⁹. Ως «προοδευτικό» χαρακτηρίζεται η επιλεκτική παλινδρόμηση σε μορφές άγριου καπιταλισμού, ενώ ως «συντηρητικό» οτιδήποτε εναντιώνεται σε παρόμοια ιστορική οπισθοδρόμηση.

Λόγου χάριν, η μονόδρομη σκέψη αξιώνει μεν το Κράτος να συνεχίζει να επιδοτεί παντοιοτρόπως τις επιχειρήσεις (π.χ. τις εργοδοτικές ασφαλιστικές εισφορές) ή να παρεμβαίνει στις προοπτικές της αγοράς με αυξομειώση των επιτοκίων. Όχι όμως και να παρεμβαίνει το Κράτος για την κοινωνική προστασία των μισθωτών, των ανέργων, των συνταξιούχων. Απαιτεί ελευθερία κινήσεων υπέρ των κατόχων κεφαλαίου, όχι όμως απαραίτητως και ελευθερία ατομική και πολιτική για όλους τους ανθρώπους. Επιζητεί «ελεύθερη αγορά» –ακόμη και διά της βίας εις βάρος των απείθαρχων λαών και των ξεροκέφαλων εκλογικών σωμάτων–, όχι όμως απαραίτητως και δημοκρατία. Γίνεται λόγος για «νέα διεθνή τάξη», ενώ συγκαλύπτεται ότι αυτή είναι συνώνυμη μιας γενικευμένης ανομίας των δυνάμεων του κεφαλαίου και του στρατιωτικού ισοδυνάμου τους. Και ούτω καθ' εξής.

Το ιδεολογικό και το πολιτικό προσωπικό της ασύδοτης καπιταλιστικής κυριαρχίας πασχίζει να πείσει ότι η διαβόητη «πολυμερής συμφωνία για τις επενδύσεις» ή τα σχέδια του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου επιβάλλονται περίπου ως σιδερένια νομοτέλεια, για το καλό της παγκόσμιας «οικονομίας», για την ευημερία των λαών. Η αποτυχή του Σιάτλ, το Δεκέμβριο του 1999, κατέδειξε ότι κάτι παρόμοιο κάθε άλλο παρά αποτελεί απροσμάχητο φυσικό γεγονός, απέναντι στο οποίο η ανθρωπότητα δεν μπορεί

παρά να στέκει άλαλη και ανήμπορη. Απεναντίας αποτελεί πολιτική επιλογή τμημάτων των κρατούντων σε διάφορες χώρες, που κατατείνει στη ρυμούλκηση των οικονομιών της οικουμένης από τη βούληση των πολυεθνικών εταιριών και από τους σχεδιασμούς των μεγάλων οικονομικών επιχειρήσεων, σε συνεννόηση μεταξύ τους.

Για τους λόγους αυτούς η υπεράσπιση της δημοκρατίας, των ατομικών, των πολιτικών και των κοινωνικών δικαιωμάτων, η εδραίωση των κοινωνικών κατακτήσεων, η προάσπιση της ίδιας της πολιτικής, δεν αποτελούν απλώς αμυντικούς αγώνες, με τη νοσταλγική πρόθεση για επιστροφή σε ένα παρελθόν που στο κάτω-κάτω ποτέ δεν υπήρξε ειδυλλιακό. Ενέχουν και μία διάσταση υπέρβασης της καπιταλιστικής κυριαρχίας, ακριβώς επειδή αναδεικνύουν τον ανορθολογικό²⁰ και κοινωνικά άδικο χαρακτήρα του καπιταλιστικού συστήματος²¹. Σε αυτό οι παραγωγικές δυνάμεις των σύγχρονων κοινωνιών ασφυκτούν υπό το βάρος των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής²². Υπ' αυτό το πρίσμα η νηφάλια επανεκτίμηση του αστικού εθνικού κράτους δεν άγει κατ' ανάγκην σε ανεπιφύλακτη υπεράσπιση του.

Β. Αρμόζει να υπογραμμισθεί ότι η παγκοσμιοποίηση του κεφαλαίου δεν είναι κάτι το ιστορικά πρωτόγνωρο ή μία τυχαία απόφυση του ιστορικού καπιταλισμού. Είναι μία τάση του εγγενούς εξ ύπαρχής, η οποία άλλωστε έχει επισημανθεί με εκπληκτική διαύγεια και γλαφυρότητα ήδη στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* του 1848²³, παρά την τεράστια απόσταση που μας χωρίζει από εκείνη την εποχή, σε πυκνότητα ιστορικού χρόνου. Η «παγκοσμιοποίηση» του κεφαλαίου δεν αποτελεί μία θεωρητική καινοτομία στη σύγχρονη κοινωνική, την οικονομική ή την πολιτική θεωρία. Ούτε και διαθέτει καθεστώς επαρκούς αναλυτικής ακρίβειας, ώστε να αποτελέσει ένα καινούργιο νοηματικό πλαίσιο, μία αναλυτική κατηγορία καινοφανή και γόνιμη για έναν συνολικό επανακαθορισμό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και ανταλλαγής²⁴. Δεν υποδηλώνει κάτι διαφορετικό από τον «κοσμοπολιτισμό του κεφαλαίου» και την «παγκόσμια αγορά», που κατά τον Μαρξ²⁵ διέπουν –ήδη από τα μισά του 19ου αιώνα– τόσο την υλική όσο και την πνευματική παραγωγή, αψηφώντας τα εθνικά σύνορα και τις εθνικές προκαταλήψεις.

Απεναντίας ανταποκρίνεται στη φύση του καπιταλιστικού συστήματος για χωρική επέκταση της αγοράς, με την αξιοποίηση όλων των κατάλληλων προς τούτο τεχνολογικών και οργανωτικών νεωτερισμών. Η όψιμη παγκοσμιοποίηση, στα τέλη του εικοστού αιώνα, δεν έχει μεταβάλει, συνεπώς, την ουσιαστική φύση του καπιταλιστικού συστήματος. Ορισμένες αναλύσεις του ώριμου καπιταλισμού –ακόμη και εντός της Αριστεράς– υπολαμβάνουν τουναντίον μία σχεδόν προμηθεϊκή ανάπτυξη των σύγχρονων τεχνολογιών, εκτιμώντας ότι αυτή σηματοδοτεί ένα σημείο οριστικής ρήξης με τη μέχρι τούδε σύσταση του καπιταλιστικού συστήματος. Παρόμοιες αναλύσεις, όμως, εμφορούνται ενίοτε από ένα πνεύμα τεχνολογικού ντετερμινισμού, έστω και ανεπιγνώτως, υποβαθμίζοντας τις βαθύτερες ιστορικές διάρκειες και συνάψεις που είναι σύμφυτες στην ανάπτυξη του καπιταλισμού.

Οι τρέχουσες επικλήσεις στην «παγκοσμιοποίηση», εκ δεξιών, υπαινίσσονται μία δήθεν αυθεντική, «κανονική» κατάσταση λειτουργίας της αγοράς. Σε αυτή τη χαζοχαρούμενη απεικόνιση η αγορά (πρέπει να αφήνεται να) λειτουργεί βάσει της προσφοράς και ζήτησης, με μόνο κριτήριο την ανταγωνιστικότητα των προϊόντων και των υπηρεσιών. Δίχως τις

παραμορφωτικές επιδράσεις επί της αγοράς που έχουν συσσωρευθεί κυρίως μεταπολεμικά από πολιτικές επιλογές για κρατική διεύθυνση της οικονομίας, για εγγυημένη κοινωνική πρόνοια, για προστασία του περιβάλλοντος κ.λπ.

A la limite, τέτοια αντίληψη αποβλέπει όχι σε διόρθωση της οικονομικής και της κοινωνικής πολιτικής του Κράτους²⁶, αλλά σε κατάργηση παρόμοιας πολιτικής. Αποσκοπεί όχι σε αναρρύθμιση του κοινωνικού κράτους, αλλά στην ανάκλησή του. Εξ ου και οι ηθικολογικές εκκλήσεις τύπου Τόνι Μπλερ για ένα νέο ήθος φιλανθρωπίας, μήπως κάποιες κυρίες τής άρχουσας τάξης συγκινηθούν από μερικές κατηγορίες αναξιοπαθούντων. Μήπως και καλυφθεί κάπως το χάσκον κενό τής κοινωνικής προστασίας, το οποίο προκύπτει από τη νεοφιλελεύθερη αποψίλωση του κοινωνικού κράτους, την οποία οι ίδιοι οι ηθικολογούντες προωθούν με ζέση.

Γ. Το ιδεολογικό πέπλο τής «παγκοσμιοποίησης» αίρεται, εξ άλλου, αν αναλογισθούμε ότι η εξελισσόμενη διεθνοποίηση του κεφαλαίου εναντιοδορμεί προδήλως σε μία ιδέα παγκόσμιας κοινωνίας ανθρώπων ελεύθερων και ίσων, ουσιαστικά και όχι μόνο τυπικά. Η αμοιβαία αναγνώριση των λαών και των ανθρώπων με αυτή την ιδιότητα θα συνεπαγόταν τη σταθερή αλληλεγγύη μεταξύ τους για την καταπολέμηση της φτώχειας και για τη σύγκλιση των επιπέδων ζωής, στο υψηλό ενδιαίτημα της ανθρωπότητας, με οικολογική και κοινωνική ασφάλεια, με ειρήνη και πλανητική δημοκρατία, δίχως διακρίσεις και αποκλεισμούς.

Αντιθέτως, *rebus sic stantibus*, πλείστα οικονομικά, κοινωνικά και οικολογικά κόστη από στρατηγικές επιλογές ορισμένων –ιδίως των αναπτυγμένων– χωρών διαχέονται εις βάρος άλλων χωρών, ενδεχομένως και σε ολόκληρη την υφήλιο²⁷. Τούτο συμβαίνει ιδίως ως προς τις λεγόμενες «αρνητικές εξωτερικές όψεις» τής παραγωγής και της ανταλλαγής. Μία από τις επιπτώσεις τής άδικης και ανορθολογικής διαρθρώσεως του διεθνούς καπιταλιστικού συστήματος είναι ότι η συγκέντρωση πλούτου υπέρ ολίγων προϋποθέτει τη φτώχεια και χαμηλούς όρους ζωής εις βάρος των πολλών, εκτός αλλά και εντός των καπιταλιστικών μητροπόλεων. Η ενθάρρυνση νεοφιλελεύθερης οικονομικής στρατηγικής, εν ανάγκη με καταπάτηση κοινωνικών, αλλά και ατομικών ή και πολιτικών δικαιωμάτων, έτσι κι αλλιώς είναι κατακριτέα αυτή καθεαυτήν. Επιπροσθέτως όμως προξενεί αποσταθεροποίηση των κοινωνιών, μεταναστευτικές κινήσεις, την εξάπλωση επιδημιών από τις πτωχές προς τις πλουσιότερες χώρες κ.π.ά.

Απέναντι σε αυτή την εγγενώς παθογενή και αυτοκαταστροφική ροπή τού καπιταλιστικού συστήματος αξίζει να σκεφθούμε, κατεπειγόντως και σε πλανητική διάσταση, την ανάγκη διαφύλαξης ορισμένων οικουμενικών δημόσιων αγαθών²⁸. Ως τέτοια μπορούμε να εννοήσουμε αγαθά η απόλαυση των οποίων ανήκει σε όλους, δίχως αποκλειστικότητα των μεν έναντι των δε, άρα δίχως αποκλεισμούς των άλλων. Ως τέτοια πρέπει να προκριθούν δίχως βραδυπορία οι *εναπομένοντες φυσικοί πόροι του πλανήτη*²⁹, ως προς τους οποίους χρειάζεται ένα νέο κανονιστικό πλαίσιο, παγκόσμιου βεληνεκούς³⁰. Ένα ευρύτατο φάσμα αγαθών θα ενέπιπτε σε αυτή την κατηγορία, αρχίζοντας από τον ατμοσφαιρικό αέρα και ειδικότερα το προστατευτικό στρώμα τού όζοντος στην ατμόσφαιρα, μέχρι τον ορυκτό πλούτο τής Γης, τον δασικό πλούτο ή τα υδάτινα αποθέματα του πλανήτη.

Θα ήταν δυνατόν, επίσης, να θεωρηθούν ως αγαθά άξια διαφύλαξης σε παγκόσμια κλί-

μακα και με διεθνή συνεργασία όλων των χωρών και άλλα αγαθά και συμφέροντα, μέχρι σήμερα θεωρούμενα ως «ιδιωτικά» ή «εθνικά», όπως η προστασία της δημόσιας υγείας, η διαχείριση του πλούτου των γνώσεων και της ροής των πληροφοριών, ο έλεγχος των αγορών και ούτω καθ' εξής. Τούτο σημαίνει κατ' αρχάς μία νέα ισορροπία μεταξύ κράτους και αγοράς, ήδη σε εθνικό επίπεδο αλλά για όλες τις χώρες. Κυρίως όμως σημαίνει μία νέα ισορροπία ανάμεσα στο «τοπικό» (και «εθνικό») και στο «παγκόσμιο», στη βάση μιας διεθνικής αντίληψης αλληλεγγύης μεταξύ των λαών στο παρόν και μεταξύ των διαφορετικών γενεών ανθρώπων διαχρονικά. Πρακτικάς προϋποθέτει, δηλαδή, την εγκατάλειψη της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας και μακροπροθέσμως το μαρασμό του καπιταλιστικού φανταστικού.

Παραδείγματος χάριν, η αποτροπή των επιδημιών θα συνεπαγόταν την αμοιβαία υποχρέωση των άλλων χωρών για μεταφορά πόρων και για τη στήριξη δομών δημόσιας υγείας προς τις χώρες προελεύσεως επιδημικών νόσων. Η κατάκτηση νέων γνώσεων, ικανών να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής των ανθρώπων (π.χ. ενός εμβολίου ή ενός φαρμάκου), θα έπρεπε να καθίσταται κοινό κτήμα της οικουμένης. Το προϊόν ενός φόρου στις καθημερινές πραγματοποιούμενες χρηματοπιστωτικές συναλλαγές θα μπορούσε να διατίθεται με ορθολογικό τρόπο από ένα παγκόσμιο ταμείο για την καταπολέμηση της πείνας και της φτώχειας στις περιοχές του πλανήτη που υποφέρουν.

Προφανώς όμως μία παγκόσμια κοινωνία αυτού του τύπου θα καθίστατο εφικτή μόναχα με τη θεσμική συγκρότησή της ως τέτοια, με την εδραίωση θεσμών ισότιμης συνεργασίας, πολιτικής και οικονομικής. Πράγμα που με τη σειρά του θα σήμαινε την οικοδόμηση ενός σύνθετου συστήματος ρύθμισης και διαχείρισης της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς. Ίσως μάλιστα στην πορεία παρόμοιου εγχειρήματος να αποδεικνυόταν ότι η κεφαλαιοκρατική οργάνωση του κοινωνικού βίου αρμόζει να μετασχηματισθεί εις βάθος. Με τη σκέψη ότι μία συλλογική ιδιοποίηση του κοινωνικού πλούτου θα ήταν προτιμότερη, εφόσον ως κατευθυντήρια ιδέα μιας καλής κοινωνίας θεωρήσουμε την ικανοποίηση των καλώς νοούμενων ανθρώπινων αναγκών όλης της οικουμένης³¹, παραμερίζοντας το κριτήριο της ιδιοτελούς ωφέλειας των μεν εις βάρος των δε. Τέτοια παγκοσμιοποίηση, δίχως εισαγωγικά πλέον, όντως αξίζει τον κόπο να επιδιώξουμε.

Αντί επιλόγου: για μία νέα δημοκρατική κοινωνικότητα, σε έναν πολιτισμό αλληλεγγύης σε πλανητική κλίμακα

Α. Πιστεύω ότι η ανασυγκρότηση συνθηκών πλήρους απασχόλησης³² και η αναστήλωση ενός προωθημένου κοινωνικού κράτους αποτελεί γενικεύσιμο συμφέρον των σύγχρονων κοινωνιών, αν αυτές επιθυμούν να μη μεταπέσουν σε γενικό πόλεμο όλων εναντίον όλων. Επειδή όμως οι όροι της απασχόλησης έχουν μεταβληθεί ουσιαδώς, η απλή επιστροφή στο μεταπολεμικό κοινωνικό κράτος ούτε εφικτή είναι, πιθανώς, αλλά ούτε καν αρκετή. Σήμερα απαιτείται δραστική μεταρρύθμιση του κεφαλαιοκρατικού καταμερισμού εργασίας σε παγκόσμιο επίπεδο. Παρόμοια ιδέα για έλλογη αναμόρφωση της κοινωνικής ζωής φαίνεται οντοπική. Όχι διότι η ιδέα αυτή έχει όντως απαξιωθεί ηθικοπολιτικά στον απομαγευμένο αστικό κόσμο. Αλλά διότι η ριζωμένη εργαλειακή ορθολογικότητα του τεχνολογικά ανα-

πτυγμένου καπιταλισμού συντελεί, ώστε η ιδέα του Λόγου να μοιάζει με ματαιοπονία ή φε-νάκη.

Μήπως ένας εκσυγχρονισμένος κείνσιανισμός, αναβαθμισμένος με διεθνή εμπέλεια εφαρμογής, θα μπορούσε να αναστρέψει την εν πολλοίς διαστροφική διάρθρωση των πραγμάτων, που σφραγίζεται από τις διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης υπό το πρόσημο του νεοφιλελευθερισμού; Παρόμοια στρατηγική είναι και θεμιτή και επιθυμητή, τουλάχιστον μεσοπρόθεσμως. Ιδίως μάλιστα στην Ευρωπαϊκή Ένωση, με την τεράστια εσωτερική αγο-ρά, μία πολιτική τόνωσης της ενεργού ζήτησης μπορεί να αποβεί πολλαπλώς επωφελής.

Δεν πρέπει πάντως να παραγνωρίζεται ότι σιωπηρή προϋπόθεση μιας κείνσιανής προ-σέγγισης είναι ότι το Κράτος οφείλει να παρεμβαίνει στις διαδικασίες της κεφαλαιοκρατι-κής παραγωγής και ανταλλαγής, διατηρώντας ωστόσο τις δομές της τελευταίας, ώστε να εξασφαλισθούν μακροπρόθεσμως συνθήκες σταθερής κερδοφορίας του κεφαλαίου. Η ιστο-ρική εμπειρία του εικοστού αιώνα έχει αποδείξει, παρά ταύτα, ότι η τελευταία στόχευση εί-ναι αδύνατον να παγιωθεί στο διηνεκές.

Η κείνσιανή θεωρία παρουσιάζει μία σοβαρή ρωγμή ως προς τις περιόδους κατά τις οποίες οι κρατικές δαπάνες που χρηματοδοτούνται μέσω ελλειμμάτων εκτοξεύουν τα τελευ-ταία στα ύψη, καθιστώντας δυνατή την ανησυχητική επανεμφάνιση της ανεργίας. Κατά μία παράδοση τροπή της ίδιας της κείνσιανής θεωρίας, αυτή φαίνεται να ευνοεί ορισμένη «κλο-πή μέλλοντος», με την έννοια ότι αφαιρεί δυνατότητες απασχόλησης από το μέλλον, για να ενδυναμώσει την απασχόληση στο παρόν. Η θεωρία αυτή, λοιπόν, συλλαμβάνεται να χωλαί-νει, αν μη τι άλλο, ως προς τη φάση συσσώρευσης του κεφαλαίου κατά την οποία σημειώνε-ται σαφής πτώση του μέσου ποσοστού κέρδους, τα δε κίνητρα για επενδύσεις είναι ασθενή.

Μία παρατεταμένη κρίση υπερσυσσώρευσης μπορεί να ωθήσει τις κυρίαρχες τάξεις σε απεμπλοκή τους από τα σχήματα κρατικού παρεμβατισμού, που στο μεταξύ έχουν ενδεχο-μένως εγκαθιδρυθεί. Αυτό ακριβώς συνέβη με τον επιθετικό «νεοφιλελευθερισμό» στην κα-μπή του εικοστού αιώνα. Σε παρόμοια ιστορική σύνθεση πραγμάτων αυτό που προέχει δεν είναι απλώς η παλινόρθωση του παλιού, καλού κείνσιανισμού του κοινωνικού κράτους, αλλά η δραστική μεταστοιχείωσή του στην κατεύθυνση ενός δημοκρατικού σοσιαλισμού, σήμερα πια σε πλανητική κλίμακα.

Με άλλα λόγια, μακροπρόθεσμως η κρατική διεύθυνση της καπιταλιστικής οικονομίας, με αυξημένες δημόσιες δαπάνες που στηρίζονται σε δημοσιονομικά ελλείμματα, προσκρού-ει σε σύμφυτα όρια του ίδιου του καπιταλιστικού συστήματος. Ακόμη και αν υπάρξει διε-θνώς ένας τέλειος συντονισμός ανάμεσα σε εθνικές κυβερνήσεις που συναποφασίζουν ειλι-κρινώς να ακολουθήσουν πιστά κείνσιανή πολιτική, είναι αδύνατον να αποσοβηθεί εντε-λώς η πτώση του μέσου ποσοστού κέρδους και μία μακροοικονομική κρίση του καπιταλι-στικού συστήματος.

Ίσως το βαθύτερο πρόβλημα της κείνσιανής θεωρίας είναι ότι αποδέχεται εν τέλει την κερδοφορία του κεφαλαίου ως κινητήρια δύναμη της «οικονομίας» εν γένει³³. Το ζητούμε-νο, όμως, είναι πώς να οικοδομηθεί ένα καινούργιο σύστημα παραγωγής της κοινωνικής ζωής, το οποίο να παραμερίζει αυτή τη φθοροποιό αρχή οργάνωσης της κοινωνίας. Θα ήταν υποτιμητικό για το ανθρώπινο γένος να υποθέσουμε ότι η δίψα του κέρδους είναι πε-ρίπου εγγεγραμμένη στο DNA του.

Β. Έτσι όπως εξελίσσεται μέχρι στιγμής η παγκοσμιοποίηση, ο κόσμος θρυμματίζεται και ενοποιείται μέσα από έναν γενικευμένο εγωτικό ανταγωνισμό όλων εναντίον όλων. Η ενσωμάτωση των ανθρώπων μέσω της διεθνοποιημένης αγοράς, με παραγκωνισμό των μέχρι σήμερα ιστορικά γνωσμένων τρόπων ενσωμάτωσης των ατόμων σε έναν κοινωνικό ιστό, είναι εξαιρετικώς αδύναμη και συμβολικώς ανέστια. Μία τολμηρή θεσμική επινοητικότητα θα ήταν δυνατόν να αναδείξει νέες συμβολικές αγκυρώσεις των ανθρώπων σε περιφερειακό και σε υπερεθνικό επίπεδο.

Οι πολίτες τού κόσμου χρειάζονται μία παγκόσμια Πολιτεία. Δηλαδή κάτι διαφορετικό από το παγκόσμιο καταναλωτικό κοινό, το οποίο ονειρεύονται οι ιθύνοντες του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου. Μία παγκόσμια πολιτεία, όμως, προαπαιτεί ή πάντως συμβαδίζει με μία τιτάνια συνάρθρωση διαφορετικών επιπέδων κοινωνικής ευημερίας. Στο εσωτερικό ενός εθνικού κράτους δικαίως θεωρούμε πολιτικώς ανήθικο να υπάρχουν περιοχές τής χώρας στις οποίες οι άνθρωποι πένονται και λιμοκτονούν. Έτσι και στην κλίμακα της οικουμένης είναι εξ ίσου ανυπόφορο ηθικά να υπάρχουν χώρες και περιφέρειες που χειμάζονται από την πείνα, την αρρώστεια και την ανέχεια. Διότι όλοι μοιραζόμαστε την κοινή ιδιότητα, ότι συνανήκουμε στο ανθρώπινο γένος, τρέφοντας μία βασική κοινή ελπίδα για καλή ζωή και όντας εξ ίσου φορείς αξιοπρέπειας³⁴.

Μία παγκόσμια Πολιτεία λογικά προϋποθέτει ακόμη βαθμίδες πολιτικής ολοκλήρωσης, καθώς και τη συναίρεση διαφορικών ιστορικών χρόνων μεταξύ των κοινωνιών. Εξαιρετικώς δύσκολα πράγματα, δηλαδή. Μολονότι όμως μία τέτοια προοπτική ακόμη δεν διαγράφεται ευκρινώς στον ιστορικό ορίζοντα, αξίζει τον κόπο να εργασθούμε, ώστε να παρασκευασθούν οι διανοητικές και οι θεσμικές προϋποθέσεις της. Αν αυτό δεν μπορεί εισέτι να γίνει σε παγκόσμιο επίπεδο, ας δοκιμασθεί σε περιφερειακό, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση.

Προς ώρας, η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση δεν είναι απλώς μία φάση τού οικονομικού κύκλου τού παγκόσμιου καπιταλισμού, όπως αυτός αναταράσσεται με κύματα διάρκειας μερικών δεκαετιών. Δεν είναι απλώς μία ειδική περίοδος, την οποία ιστορικά προσορίζεται να διαδεχθεί μία άλλη φάση, κατά την οποία η αγορά θα συγκατατεθεί επί τέλους να χαλιναγωγηθεί, αντιλαμβανόμενη ότι διαφορετικά κινδυνεύουν οι ίδιες οι κοινωνικές και οι οικολογικές βάσεις τής αναπαραγωγής της. Εδώ πρόκειται για *μία βαθύτατη κρίση πολιτισμού, που συνίσταται σε μία γενική διασάλευση της σχέσης τής ανθρωπότητας με τη Φύση, με γενική απορρύθμιση της κοινωνικής συνθήκης των ανθρώπινων όντων μεταξύ τους*.

Η τρίτη χιλιετία έχει έλθει ως εποχή των έσχατων ορίων. Κατ' αυτήν προμηνύονται καταστατικές παραβιάσεις των ορίων μεταξύ ανθρώπου και μηχανής, μεταξύ ανθρώπου και ζώου. Επίσης οριακές παραβιάσεις των αντοχών τού γήινου οικοσυστήματος. Έτσι, τα χρονικά όρια για την εναλλαγή των ιστορικών φάσεων απελευθέρωσης και επανελέγχου της αγοράς έχουν στενέψει υπερβολικά, αν δεν έχουν εξαντληθεί κιόλας. Αρκεί οι συνειδήσεις των ανθρώπων να τολμήσουν να οραματισθούν κάτι αυθεντικά καλύτερο και καινούργιο, ανταποκρινόμενες στην προτροπή: *de te fabula narratur*.

Ούτως εχόντων των πραγμάτων, απαιτείται μία αναθεμελίωση της πολιτικής πέραν των συνόρων εθνικής κυριαρχίας, με μορφές και πλαίσια περιφερειακών ολοκληρώσεων αλλά και μιας παγκόσμιας συνεννόησης. Χρειάζεται δηλαδή η ανασύσταση δημόσιων χώρων προβολής αιτημάτων και δημοκρατικής διαβούλευσης ως προς αυτά, από πολίτες

που εμφορούνται από την αρετή τής πολιτικής συμμετοχής, από το πάθος του πολιτικού αγώνα.

Η εθνοκεντρική άσκηση της πολιτικής δεν είναι η μόνη πιθανή αυταπάτη. Εκ διαμέτρου αντίθετα προς αυτή προβάλλει η εξ ίσου ατελέσφορη και πολιτικώς ανενεργός ιδέα, ότι απέναντι στον παγκοσμιοποιημένο καπιταλισμό μπορεί να υπάρξει μία καθολική ανατροπή του παντός, εν είδει μιας ουρανοκατέβατης επαγγελίας σοσιαλιστικού μετασχηματισμού. Οι οραματικές δεσμεύσεις, όμως, ουδόλως απαλλάσσουν τα πολιτικά υποκείμενα που εμπνέονται από αυτές από το καθήκον να καταπιαστούν εδώ και τώρα με τους όρους τής κοινωνικής συνύπαρξης των μελών του ανθρώπινου γένους, οι οποίοι απειλούνται. Η διαλεκτική τής κοινωνικής μεταβολής είναι καταδικασμένη να είναι μία διαλεκτική του συγκεκριμένου, που αναμετράται με την αδήριτη ανάγκη προγραμματικών επεξεργασιών στο ιστορικό παρόν. Μία διαλεκτική ριζοσπαστικού μεταρρυθμισμού, επομένως.

Περισσότερο παρά ποτέ προβάλλει αναγκαία η εμφάνιση σε μία κριτική θεωρία τής νεωτερικότητας, της αστικής κοινωνίας, του καπιταλισμού. Μία θεωρητική αντίληψη, δηλαδή, η οποία θα ξεκινούσε με το βαθύτατο αξιολογικό ερώτημα: μήπως θα άξιζε τον κόπο τα κοινωνικά πράγματα να είναι διαφορετικά καμωμένα σε σύγκριση με τη διάθρυσή τους στον υπαρκτό καπιταλισμό; Παρόμοια θεωρία προσδιορίζεται σε σχέση με τις ουσιώδεις διαρθρώσεις τής αστικής κοινωνίας που πρέπει να αλλάξουν. Με ποιο γνώμονα; Με το ενδιαφέρον να παρασκευασθούν ιστορικά προϋποθέσεις για ουσιαστική ισότητα, για πραγματική ελευθερία, για κοινωνική δικαιοσύνη και δημοκρατικό αυτοκαθορισμό για όλα τα μέλη του ανθρώπινου γένους, δίχως διακρίσεις. Με ανοικτό ορίζοντα την υπέρβαση του καπιταλισμού, με διαφύλαξη και εμπλουτισμό του αξιακού αποθέματος της νεωτερικότητας για ίση ελευθερία όλων των ανθρώπων και όλων των λαών.

Το σύγχρονο πρόταγμα σοσιαλιστικής και συνάμα οικολογικής ανάπτυξης των αστικών κοινωνιών³⁵ αρτιώνεται γύρω από τις αξίες χειραφέτησης από κάθε μορφή ετερονομίας. Καίριες εκφάνσεις ετερονομίας συνάπτονται προς τις σχέσεις εκμετάλλευσης, ταξικής κυριαρχίας και οικολογικής διακινδύνευσης της υφής, που συνδέονται εγγενώς με τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και ανταλλαγής. Υπάρχουν ωστόσο και πτυχές ετερονομίας που δεν ανάγονται στο κεφαλαιοκρατικό υπόβαθρο της κοινωνικής ζωής, οι οποίες επίσης χρήζουν ρηξικέλευθων τομών. Τέτοιες είναι παραδοσιακές, προνεωτερικές διαρθρώσεις εξουσίας (π.χ. Κράτους και Εκκλησίας), ιεραρχικές δομές που διαπερνούν εγκάρσια την κοινωνία, αρχίζοντας από την οικογένεια και τις σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών, έως τις σχέσεις μεταξύ ημεδαπών και αλλοδαπών ή ανάμεσα σε διαφορετικές εθνικές, πολιτισμικές ή θρησκευτικές ομάδες πληθυσμών.

Σημειώσεις

1. Γύρω από το νόημα της παγκοσμιοποίησης σημειώνεται τα τελευταία χρόνια στη χώρα μας μία εκδοτική έκρηξη. Μεγάλος αριθμός άρθρων, επίσης, βλέπει το φως σε διάφορες επιστημονικές επιθεωρήσεις. Εντελώς ενδεικτικά βλ. τα βιβλία των Κώστα Βεργόπουλου, *Παγκοσμιοποίηση. Η μεγάλη χίμαιρα*, εκδ. «Νέα Σύνορα» - Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1999, κυρίως σ. 36 επ., 69 επ., 107 επ., 293 επ. Κώστα Μελά, *Παγκοσμιοποίηση. Νέα φράση διεθνο-*

ποίησης της οικονομίας, μύθοι και πραγματικότητα, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1999, κεφάλαια τέταρτο και πέμπτο. Paul Hirst, Grahame Thompson, *Η παγκοσμιοποίηση σε αμφισβήτηση*, ελλ. μετ. εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2000, ιδίως σ. 17 επ.

Για το νόημα της «νέας παγκόσμιας οικονομικής τάξης», βλ. και Τάκη Φωτόπουλου, *Η νέα διεθνής τάξη και η Ελλάδα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1997, πρώτο κεφάλαιο, όπου, διαφορετικά από την προσέγγιση συγγραφέων όπως οι προαναφερόμενοι, κρίνεται ότι η ήδη διεθνοποιημένη δομή της καπιταλιστικής οικονομίας καταλύει τη δυνατότητα οποιασδήποτε κεινσιανής οικονομικής πολιτικής σε διεθνές επίπεδο και θέτει επί τάπητος το μετασχηματισμό των σύγχρονων κοινωνιών σε μία (περιεκτική) δημοκρατία κοινωνικής αυτονομίας. Στο περιεχόμενο της τελευταίας ο Τ. Φωτόπουλος αφιερώνει το βιβλίο του, *Περιεκτική δημοκρατία*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1999, μέρος δεύτερο.

2. Οι οικονομίες μπορεί να έχουν διεθνοποιηθεί σε σημαντικό βαθμό, αλλά ο πλούτος και η παραγωγή εξακολουθούν να προσδιορίζονται τοπικά και να κατανέμονται σε διεθνή κλίμακα με άνισο τρόπο, εκτιμούν ευλόγως οι Hirst και Thompson, *ό.π.*, σ. 113.

3. Ενδεικτικά, ας αναφερθεί ότι τα τελευταία τριάντα χρόνια ο πληθυσμός της Αφρικής έχει διπλασιασθεί, αλλά η παραγωγή τροφίμων σε αυτήν έχει μειωθεί σε απόλυτους αριθμούς κατά 20%!

4. Πρβλ. Hirst και Thompson, *ό.π.*, σ. 337-352.

5. Όπως φαίνεται στο έργο του Νίκου Πουλαντζά ή στη γερμανική συζήτηση της δεκαετίας του 1970 σχετικά με τη λογική παραγωγή (Ableitung) του αστικού κράτους και αντίστοιχων μορφών δικαίου από τη διπλή κίνηση του κεφαλαίου.

6. Σε μία κατεύθυνση όπως αυτή που υποδεικνύει ο Κ. Ψυχολαΐδης, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 1999, σ. 555 επ.

7. Η οποία θα ήταν συνάμα διαλεκτική και περιεκτική, υλιστική, θεμελιώνοντας κανόνες πολιτικής ορθοπραξίας σε συνάρτηση με τους όρους αναπαραγωγής της κοινωνίας οι οποίοι αξίζει να διασφαλίζονται και να προάγονται. Το πρόσφατο έργο του Κ. Ψυχολαΐδη αποτελεί πολύτιμο οδηγό σε παρόμοια τροπή της κριτικής κοινωνικής θεωρίας. Στο προαναφερόμενο έργο του βλ. ακόμη σ. 314 επ., 352 επ., 359 επ., 392 επ. Βλ. επίσης του ίδιου, *Πολιτική μέσα στις έννοιες*, *ό.π.*, ιδίως σ. 199-230.

8. Πρβλ. Hirst και Thompson, *ό.π.*, όγδοο κεφάλαιο.

9. Πρόκειται για το ζητούμενο μιας δημοκρατικής διακυβέρνησης σε οικουμενική κλίμακα. Έναν προϋδεασμό για το πολυσύνθετο αυτό ζήτημα παρέχουν τα βιβλία των Daniele Archibugi/David Held, *Cosmopolitan Democracy*, Polity Press, Cambridge, 1995, ιδίως τα δύο κείμενα των επιμελητών της έκδοσης, σ. 121 επ. και 96 επ. αντιστοίχως. David Held, *Democracy and the Global Order. From the Modern State to Cosmopolitan Democracy*, Polity Press, Cambridge, 1995, ιδίως το τέταρτο μέρος.

10. Εν μέρει σε αντίρρηση στις προουθύνες ρυθμίσεις του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου, λόγω χάριν, έχει ψηφισθεί το Πρωτόκολλο για την Βιοασφάλεια, του Μόντρεαλ (24-28 Ιανουαρίου 2000), από 130 αντιπροσωπείες εθνικών κυβερνήσεων, υπό την αιγίδα του ΟΗΕ. Σε ένα κατώτερο σκαλοπάτι της διεθνούς κλίμακας σημειώθηκαν ανάλογες αντιδράσεις στην περιβόητη Πολυμερή Συμφωνία για τις Επενδύσεις, που εκπονήθηκε εν κρυπτώ από τον ΟΟΣΑ. Υπήρξε ευτυχώς ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, αντίθετο προς το πνεύμα παρόμοιας συμφωνίας, ενώ και αρκετές εθνικές κυβερνήσεις αντέδρασαν αναλόγως.

11. Με κείμενα εργασίας, άρθρα και δηλώσεις στον τύπο. Σπανίως με ολοκληρωμένα πλαίσια ιδεών, που να βλέπουν εγκαίρως το φως της ημέρας, ώστε να συζητηθούν δημοσίως, προτού να ληφθούν κρίσιμες πολιτικές αποφάσεις από κρατικά ή υπερακρατικά όργανα πολιτικής υπεύθυνα και υπόλογα στα αντίστοιχα εκλογικά σώματα. Καίτοι εκ του αφανούς, το έργο αυτό προωθείται πάντως ταχύτατα τα τελευταία χρόνια. Αυτός ο διπλός λόγος εξηγεί και τη σχετική απουσία (μη τεχνοκρατικής) βιβλιογραφίας πάνω στο θέμα. Οι πληροφορίες και οι σκέψεις που ακολουθούν αντλούνται κυρίως από τη σταθερή και κριτικά διακείμενη αθρογραφία της *Monde Diplomatique*.

12. Βλ. περαιτέρω τις αναλύσεις των Hirst και Thompson, *ό.π.*, τρίτο κεφάλαιο και σ. 262 επ. ειδικά για την πολιτική του ΠΟΕ.

13. Σημειώτέον ότι μερικά από αυτά τα δικαιώματα αποκτώνται από ιδιώτες με ευρεσιτεχνίες που απλώς οικειοποιούνται μία διάχυτη συλλογική γνώση.

14. Μία από τις πολλές σοβαρές επιπτώσεις είναι ότι οι δυτικές φαρμακοβιομηχανίες δείχνουν απροθυμία να παράγουν σκευάσματα για την αντιμετώπιση ασθενειών που μαστίζουν πτωχές χώρες του τρίτου κόσμου, για το λόγο ότι οι αποδεκατιζόμενοι πληθυσμοί σε αυτές στερούνται οικονομικών πόρων, προκειμένου να προμηθευτούν τα φάρμακα που χρειάζονται. Ο νόμος της προσφοράς και της ζήτησης της «ελεύθερης αγοράς», προφανώς,

δεν είναι ιδιαίτερος ευαίσθητος για την κάλυψη πραγματικών ανθρώπινων αναγκών, αν αυτό δεν εγγυάται σπουδαία κέρδη για τους ενδιαφερομένους.

15. Όποτε αποφασισθεί από το όργανο αυτό η επιβολή κυρώσεων, αυτή θα μπορεί να αποφευχθεί μονάχα στην απίθανη περίπτωση στην οποία όλα τα κράτη-μέλη, συμπεριλαμβανομένου ακόμη και του προσφεύγοντος κράτους (!), θα συναποφασίσουν ομόφωνα τη μη εφαρμογή των κυρώσεων.

16. Κάτι που ανασκευάζει το σταθερό πλέον αίτημα του αμερικανικού ηγεμονισμού για δήθεν «ανάπτυξη μέσω του εμπορίου και όχι μέσω βοήθειας». Το δόγμα αυτό, πρώτον, παραθεωρεί ότι οι πτωχές χώρες δεν έχουν και σπουδαία πράγματα για να εμπορευθούν και μάλιστα με ανταγωνιστικό τρόπο στη διεθνοποιημένη αγορά, ώστε διά του τρόπου αυτού να προβούν σε «ανάπτυξη». Δεύτερον, προτιμά να ξεχνά ότι η «βοήθεια» και τα «δάνεια» που στο παρελθόν είχαν δοθεί σε τέτοιες χώρες ενθυλακώθηκαν από πλούσιους δικτάτορες και τοπικές ολιγαρχίες. Τρίτον, αποστρέφει το βλέμμα από το γεγονός ότι σε αυτές τις χώρες η παγκοσμιοποίηση ευνοεί εξευτελιστικές συνθήκες μισθωτής δουλείας προς όφελος δυτικών πολυεθνικών επιχειρήσεων.

17. Το πρωτόκολλο για τη βιοασφάλεια υπογράφηκε από 130 κυβερνήσεις τον Ιανουάριο του 2000, σε συνέχεια της συνθήκης του ΟΗΕ για την προστασία των ειδών, η οποία είχε υπογραφεί το 1992 στη σύνοδο του Ρίο για την προστασία του περιβάλλοντος. Θα αποκτήσει ισχύ, μόλις επικυρωθεί τουλάχιστον από πενήντα χώρες.

18. Αυτή είναι η κεντρική ιδέα της προσέγγισης του Κ. Βεργόπουλου, *ό.π.*, σ. 36 επ., 377 επ. Ομοίως του Pierre Bourdieu, «Ο μύθος της «παγκοσμιοποίησης» και το ευρωπαϊκό κοινωνικό κράτος», *εις: του ιδίου, Νόστιμον ήμαρ*, *έλλ. μετ. εκδ. Καρδαμήτσα, Αθήνα, 1999*, σ. 105-119.

19. Ένας συμβολικός αγώνας του νεοφιλελεύθερου αστερισμού ιδεών να απορροφθεί «η κληρονομιά λέξεων, παραδόσεων και παραστάσεων που σχετίζονται με τις ιστορικές κατακτήσεις των κοινωνικών κινημάτων του παρελθόντος και του παρόντος», Pierre Bourdieu, *Αντεπίθεση πυρών. Λόγοι για την ενίσχυση της αντίστασης ενάντια στη νεοφιλελεύθερη εισβολή*, *έλλ. μετ. εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 1998*, σ. 140.

20. Πρβλ. Κορνήλιου Καστοριάδη, *Η «ορθολογικότητα» του καπιταλισμού*, *εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 1998*, σ. 9 επ.

21. Πρβλ. Κ. Βεργόπουλου, *ό.π.*, σ. 409.

22. Ήδη το 1848 οι Μαξ και Ενγκελς σημείωναν ότι με την καπιταλιστική συσσώρευση η ατομική ιδιοκτησία πάνω στα μέσα παραγωγής της κοινωνικής ζωής έχει εκ των πραγμάτων καταργηθεί για τα εννέα δέκατα των μελών της κοινωνίας, Κ. Μαξ - Φρ. Ενγκελς, *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, *έλλ. μετ. εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1982*, σ. 65. Εκτίμηση που επαληθεύεται πλήρως, εκατόν πενήντα χρόνια αργότερα, με την ολοένα εντεινόμενη ανισοκατανομή των όρων της κοινωνικής αναπαραγωγής σε ολόκληρο τον πλανήτη, με την τρομακτική συσσώρευση του κοινωνικού πλούτου προς όφελος μιας διεθνούς κεφαλαιοκρατικής ολιγαρχίας. Στο χάραμα της τρίτης χιλιετίας μερικές εκατοντάδες μεγιστάνων διαθέτουν περιουσία ίση με το ετήσιο ακαθάριστο εθνικό προϊόν όλων των φτωχών χωρών, δηλαδή περίπου του μισού πληθυσμού της Γης.

23. Βλ. άκρως επίκαιρα χωρία, όπως: «Η μεγάλη βιομηχανία δημιούργησε την παγκόσμια αγορά, που την είχε προετοιμάσει η ανακάλυψη της Αμερικής. (...) Με την εκμετάλλευση της παγκόσμιας αγοράς η αστική τάξη έχει διαμορφώσει πανομοιότυπα την παραγωγή και την κατανάλωση σ' όλες τις χώρες. Έχει εξαλείψει, προς μεγάλη λύπη των αντιδραστικών, τον εθνικό χαρακτήρα της βιομηχανίας. (...) Στη θέση των παλιών αναγκών που ικανοποιούνταν από εγχώρια προϊόντα, εμφανίζονται νέες ανάγκες, που για την ικανοποίησή τους απαιτούνται προϊόντα από τις πιο απομακρυσμένες χώρες και από τα πιο διαφορετικά κλίματα. Στη θέση της παλιάς τοπικής και εθνικής αυτάρκειας και απομόνωσης εμφανίζεται η ολόπλευρη συναλλαγή, η ολόπλευρη αλληλεξάρτηση των εθνών. Και όπως στην υλική έτσι και στην πνευματική παραγωγή: τα πνευματικά προϊόντα κάθε έθνους γίνονται κοινό κτήμα», Κ. Μαξ - Φρ. Ενγκελς, *στο ίδιο*, σ. 42, 46-47.

24. Έτσι και ο Γιώργος Σταθάκης, «Η έννοια της παγκοσμιοποίησης στο Μανιφέστο», *επιθ. Άλφα*, αρ. 42, 1999, σ. 25-30.

25. Βλ. και την εύστοχη ανάλυση του Στέλιου Μπαμπά, *Γιατί ο Μαξ «ψήφισε» διεθνοποίηση;*, *εκδ. Ιδεοκίνηση, Αθήνα, 1997*.

26. Βλ. τις συμβολές στον τόμο των Π. Γετίμη, Δ. Γράβαρη (επιμ.), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική. Η σύγχρονη προβληματική*, *εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1993*. Μία σφαιρική και εμβαθυμένη ανάλυση προσφέρει το έργο του Διονύση Γράβαρη, *Κρίση του κοινωνικού κράτους και νεωτερικότητα*, *εκδ. Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1997*, ιδίως τα δύο τελευταία κεφάλαια.

27. Ακόμη και αν κανείς, προς στιγμή, θέσει εντός παρενθέσεων το ζήτημα της εκμετάλλευσης η οποία ενυπάγχει αναπόδραστα στις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής.

28. Βλ. το βιβλίο των Inge Kaul, Isabelle Grunberg, Marc A. Stern, *Global Public Goods. International Cooperation in the 21st Century*, Oxford University Press, 1999.

29. Βλ. προχειρώς τη μελέτη μου, «Βιώσιμη ανάπτυξη και οικολογική διάσταση της ιδιότητας του πολίτη», στο βιβλίο: *Δίκαιο και δικαιοσύνη στην εποχή των ορίων*, ό.π., ιδίως σ. 35-41, όπου ευρύτερη ανάπτυξη.

30. Το πρωτόκολλο του Μόντρεαλ του 1987, σχετικά με τον περιορισμό της εκπομπής χλωροφθορανθράκων, καίτοι ανεπαρκές, είναι ένα ενδιαφέρον πείραμα παρόμοιας διεθνούς συνεργασίας. Προς αποφυγή φαινομένων τύπου παράνομου επιβάτη (*free rider*), προέβλεψε όχι μόνο κυρώσεις εις βάρος των παραβάτιδων χωρών, αλλά και μηχανισμούς βοήθειας προς φτωχότερες χώρες, προκειμένου αυτές να καταστούν ικανές να τηρήσουν τις εν λόγω διεθνείς δεσμεύσεις τους. Γίνεται φανερό ότι η συμπεριφορά του «τζαμπατζή» μπορεί να καταστεί κοινωνικά περιθωριακή σε μία ιστορική προοπτική, αφενός με την καλλιέργεια ανιδιοτελούς (μη ανταγωνιστικού και μη κερδοσκοπικού) φρονήματος, αφετέρου και συγχρόνως –ήδη από τούδε– με κατάλληλους μηχανισμούς συλλογικής δράσης.

31. Μία ανάλυση των αναγκών ως κριτηρίου διανεμητικής δικαιοσύνης, με αφετηρία την κριτική της πολιτικής οικονομίας, υπάρχει στο βιβλίο μου, *Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική*, ό.π., τέταρτο κεφάλαιο.

32. Βλ. τις πολύ συγκροτημένες αναλύσεις που περιέχονται στον τόμο: *Με στόχο ξανά την πλήρη απασχόληση. Διακήρυξη οικονομολόγων για την άρνηση της μονόδρομης σκέψης*, ελλ. μετ. εκδ. Πόλις, Αθήνα, 1998. Πρβλ. τις καινοτόμους είκοσι προτάσεις του Guy Aznar, *Λιγότερη δουλειά, δουλειά για όλους*, ελλ. μετ. εκδ. Π. Τραυλός - Ε. Κωσταράκη, Αθήνα, 1997.

33. Ο Κένυς κλείνει το περίφημο κείμενό του «Το τέλος του *laissez-faire*» (1926), με την εξής ιδέα: «Οι σκέψεις αυτές είχαν ως στόχο τους τις πιθανές βελτιώσεις των τεχνικών του σύγχρονου καπιταλισμού με τη βοήθεια της συλλογικής δράσης. Τίποτα σε αυτές δεν είναι ασυμβίβαστο με εκείνο που μου φαίνεται ότι συνιστά το ουσιώδες χαρακτηριστικό του καπιταλισμού, δηλαδή την εξάρτησή του από τα ισχυρά κερδοσκοπικά και φιλοκερδή ένστικτα των ατόμων, ως την κύρια κινητήρια δύναμη της οικονομικής μηχανής». Περιέχεται στον τόμο: Μ. Αγγελίδης, Κ. Ψυχοπαίδης (επιμ.), *Κείμενα πολιτικής οικονομίας και θεωρίας της πολιτικής*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1992, σ. 315-339, 336.

34. Έτσι και ο Kai Nielsen, «Global Justice, Capitalism and the Third World», in: J. Arthur, W.H. Shaw (eds), *Justice and Economic Distribution*, 2η έκδοση, Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1991, σ. 235-236.

35. Μερικές σκέψεις επ' αυτού περιέχονται στο βιβλίο μου, *Η ανάκτηση του μέλλοντος*, ό.π., κεφάλαια τέταρτο και πέμπτο.

Μαρία Κοκκίνου, 1999